

Türkmən dastançılıq sənəti: ənənələr, tarixilik və struktur

Aynur Səfərli

Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi.

E-mail: seferli_1988@bk.ru

Xülasə. Dastanların türkmənlər arasında yayılmasında *baxşıl*arın böyük rolu olmuşdur. Baxşılara olan hörmət və sevgini xalq arasında geniş yayılmış atalar sözlərində də görmək mümkündür. *Baxşı* qədim türk mədəni həyatında «rəqqaslıq, həkimlik, sehirbazlıq, musiqişünaslıq, şairlik» kimi vəsfləri özündə birləşdirir. Türkmən baxşılar «termeçi» və «dastançı» olmaqla iki qrupa bölünür. Termeçi baxşılar təhsilli olur, Türkmən dastanlarını təmtəraqla oxuyurlar. Xalq tərəfindən «qissəçi» də adlandırılırlar. Çox vaxt «qissəçi»lərin adlarının əvvəlinə «molla» sözü artırılır, məsələn, Molla Nəfəs, Molla Puri və başqaları. Türkmənistanı bir dastanı başdan sona qədər danışan baxşıya «dastançı baxşı» deyilir. Bu sözü dastan icra edənlərlə yanaşı, dastan yazmış şairlər üçün də işlətmək məqbuldur. Dastan nəql edənlər «ozan, qissəçi, baxşı» da adlandırılır. Məqalədə yazılı ədəbiyyata qədərki şifahi türkmən dastançılığından da bəhs edilmiş, türkü söyləmənin fəzilətləri qabardılmışdır.

Açar sözlər: Ozan, baxşı, dastan, türkü, qissə, qopuz, tanbur.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.64>

Məqaləyə istinad: Səfərli A. (2019) *Türkmən dastançılıq sənəti: ənənələr, tarixilik və struktur*. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi». № 3-4 (261-262), səh. 149–164

Məqalə tarixəsi: Göndərilib – 19.09.2019; Qəbul edilib – 21.11.2019

Giriş: Türkmən dastançılıq ənənəsi

Türk mədəniyyətinin tarixi, sosial-mədəni ünsürlərini özündə ehtiva edən dastanların türkmənlər arasında yayılmasında baxşıl

arın böyük rolu olmuşdur. Hətta xalq arasında geniş yayılmış atalar sözlərində də baxşılara nə qədər hörmət, sevgi olduğunu görmüş oluruq. Məsələn: «Hər işin vaxtı yaqşıdır, toyun gəlişi baxşıdır». Yəni, «hər iş zamanında yaxşıdır, toyun bəzəyi baxşıdır». Və ya «yurda belə gələr bolsa, töre bilen tozan gələr, yurda dövlət qonar bolsa, baqşı bilen ozan

gələr». Yəni, «toz-torpaq gördüyündə yurda fəlakət gələr, baxşı, ozan gəldiyində, gördüyündə ölkə üçün xoşbəxtlik gələr». Baxşılar dastanlarla yanaşı, XVIII-XIX əsrin ən sayılıb seçilən şairlərinin – Yaşlı Kəminə, Yurd Sevr Zəlili, Aşıq Molla Nəfəs, Mihtacini kimi görkəmli türkmən ədiblərinin də əsərlərini günümüze gətirib çıxarmışlar [Карыев., 1968, с.126-127].

«Baxşı» qədim türk mədəni həyatında «rəqqaslıq, həkimlik, sehirbazlıq, musiqişünaslıq, şairlik» kimi vəsfləri özündə birləşdirən [Köprülü M.F. 2014, s.67] və islamıyyətin təsiri ilə Anadolu da «Aşıq» [Umay G., 1986, s.1-22] adı ilə çatdırılan sözlü ədəbiyyatdakı dastan tipinin Türkmənistandakı təmsilçisidir [Jir-munski V., 1997, s.233-238; De Blocqueville Henri de Coluliboeut., 1986, pp.145-156]. M.F.Köprülü Türk ədəbiyyatının mənşəyi və formalaşma dövrləri üzərində dayanarkən yaradıcı dastan tipinin «Tonquzlarda şaman, Moğol və Buryatlarda Bo və ya Buque, Yakutlarda Oyun, Altay türklərində Kam, Samoyetlərdə Tadibei, Finovalılarda Tietoejoe (baxıcı), Qırğızlarda Baksı-Baxşı, Oğuzlarda-Ozan» adı ilə adlandırıldığı və onların qədim Türk şairləri olduğunu bildirir. Tədqiqatçı qədim və yeni türk ləhcələrində «baxşı, bahşı, baqşı, baksı, basa» kimi şəkillərdə qarşılaşdığımız bu sözün Moğol və Mançuca kimi başqa Altay dillərində də olduğunu bildirir. Türkmənlər arasında da «iki telli tanburlarıyla koşuklar oxuyan xalq şairi» mənasını verən «baqşı» şəklinin daha geniş yayıldığını bildirir [Köprülü M.F., 1989, s.145-156].

Türkmən baxşıları haqqında qədimə aid məlumat olmadığından onlar haqda ən qədim məlumatı XIX əsr Türkmənistanı olan yazıçılardan öyrənirik. 1860-1861-ci illərdə fransız əsilli əsgər *Henri de Cauliboeut de Blocquevielle* İran ordusunda fotoqraflıq edərkən Türkmənlərə əsir düşüb və 14 ay onlarla birlikdə yaşayıb. Yaşadığı xatirələri «Türkmənlər arasında» adlı kitabında qeyd etmişdir. O, bütün türkmənlərin dutar çalıb, mahnı oxuduğunu qeyd etmiş, dutar və baxşılarda fəaliyyətilə bağlı məlumatlar vermişdir. Yazıçı qeyd edir ki, «qışda hansısa bir çadırdə saz çalınanda çadırın içində yer tapmayanlar bayırda kürklərinə bürünüb oturur və çalğı bitənə qədər eləcə dinləyirlər. Dutar «mandolin»ə bənzəyən bir alətdir. Sadəcə, boyun hissəsi daha uzundur. Dutarın oval şəklindəki gövdəsi tut ağacından oyulur. İranlıların əksinə Türkmənlər ürəkdən mahnı oxuyarlar. Baksı adı verilən musiqçinin ölçülü davranış tərzi və bir çox özünəməxsusluqları vardır. Geyindiği paltarlar təmiz olur. Baksı getdiyi hər yerdə dostca qarşılanır, başqalarına nisbətən daha çox etibar edilir. İlk çay, su, söhbət zamanı ilk söz ona verilir» [De Blocqueville Henri de Coluliboeut. 1986, pp.70-71]. Türkmənlər arasında olduğu illərdə Car oğlan və Əbdürrəhman adlı baxşılarda çox məşhur olduğunu bildiren De Blocquevielle nağıl və hekayə danışanların da təqdir edildiyini qeyd edir [De Blocqueville Henri de Coluliboeut., 1986, p.73].

Armin Herman Vamberi 1863-cü ildə Türkmənistanı etdiyi səyahətdən bəhs edən əsərində Türkmən baxşılarda haqqında deyir: «Türkmənlər üçün ən böyük

zövq, baxşının gəlişi və dutarın müşayiəti ilə Koroğlu və ya Məxdumqulunun türkülərini ifa etmələridir» [Карыев., 1968, c.126]. Baba Vəliyev A.P.Arxinovun da Türkmenistana səyahət etdiyini və əsərlərində baxşılar haqqında məlumat verdiyini bildirir. B.Vəliyevə görə, Arxinov 1964-cü ildə Manqışlaq Türkmenləri arasında olarkən, kor Süleyman, Allaqlu və Acımurad baxşının olduğu bir məclisə getmiş, onları dinləmək fürsəti əldə etmişdir. Eyni zamanda, o, adıçəkilən baxşılardan dastanlar toplamış və onları «Koroğlu» dastanından götürdüyü bir şeirlə nəşr etdirmişdir [Qasımlı M., 1996, s.5]. B.Vəliyev oğuz Türkcəsinin Qərbdə danışılan şeir və dialektlərində olduğu kimi, Türkmenlər arasında da qədimdən «dastan nağıl edən» mənasında işlədilən «oğuz» sözünün arxaikləşdiyini, onun yerinə «baxşı» sözünün istifadə edildiyini bildirir [Qasımlı M., 1996, s.16-17].

Türkmen baxşıları

Türkmen baxşılar «terməçi» və «dastançı» olmaqla iki qrupa bölünür [Şükrü E., 2003, s.276]. Terməçi baxşılar təhsil görmüş, dastançı baxşılar olmayan yerlərdə «Koroğlu» və «Türkmen» dastanlarını təmtəraqlı oxuyan, xalq tərəfindən «qissəçi» kimi xatırlanan dastançılardır. Çox vaxt «qissəçi»lərin adlarının əvvəlinə «molla» sözü artırılır. Molla Nəfəs, Molla Puri kimi istedadlı hekayəçi və şairlər həm də ən usta «qissəçi»lərdir [Карыев., 1968, c.128]. Qissəçilər hekayələrini daha çox az dinləyici kütləsi olan yerlərdə, öz kəndlərində, ya da yaxın kəndlərdə oxuyurlar. Oxuyub-yazmağı bacarmayan dastançı baxşılar da qissəçiləri dinləməyə gəlir. Onlar oxunanları əzbərləyib, öz tərzlərinə uyğun işləyib, daha geniş dinləyici kütləsinə çatdırırlar. Elə buna görə də baxşılarda repertuarında məşhur xalq hekayələri ilə yanaşı şairlərin əsərlərindən də nümunələr görmək olur.

«Koroğlu» və digər dastanları danışan «dastançı» baxşılar yüksək qabiliyyətləri və peşəkarlıqları ilə seçilən, eyni zamanda, kiçik yaşlarından usta baxşılardan yanında yetişib ustalaşan, ustalaşdıqdan sonra belə ustalarının nəzarəti altında olan əsil «baxşı»lardır [Карыев., 1968, c.276].

Nəzm və nəsrin qovuşuq olduğu dastanları, xüsusən «Koroğlu» dastanını dinləyicilərlə birbaşa ünsiyyətdə nağıl edən baxşılar elə olur ki, axşamdan dan yeri ağarana qədər, hətta günlərlə sevərək ifa edirlər. Həmçinin ən azı bir və ya iki musiqçinin «dutar», «qıdyak» (dutarın daha kiçik telli çalğı aləti) və ya «tuyduk» (nəfəsli çalğı aləti, düdük) müşayiəti ilə ifanı yerinə yetirirlər. Dinləyicilər baxşını «sağ bol», «yaşa», «bərekallah» nidaları ilə qiymətləndirirlər. Xalq adətində görə, türkü sifariş olunanda qiymətli hədiyyələr verirlər [Карыев., 1968, c.127; Riechl K., 2002, p.276].

Türkmenistanda Pelvan baxşı, Nazar Baqa baxşı, Cumamırat Ovaz, Annamırat baxşı, Pürlü Sarı, Baba baxşı, Nadır baxşı, Qurbancuma oğlu, Övlüyaqulı baxşı, Qocaoğlu, Begenç baxşı, Çərkəz Babayev kimi yetəri qədər baxşı yaşayır ki,

onların haqqında ətraflı məlumat yoxdur [Карыев., 1968, c.126-139; Aça M., 2006, s.4-20; Şükrü E., 2003, s.276]. Sadəcə, türkmənlər arasında «Pelvan Xoca» kimi tanınan Pelvan baxşı Ata Xoca oğlu haqqında məhdud məlumat əldə edə bildik ki, onu da oxucularla bölüşürük.

1890-cı ildə «Taqda» mahalında doğulan Pelvan Xocanın atası da dövrünün məşhur baxşılardan olmuş və 1920-ci ildə vəfat etmişdir. Ata Xocanın atası, yəni Pelvanın babası «Atanəzər Xoca» onun da atası «Qoç Hoca» adı ilə tanınır. Ata Xocanın qardaşı, yəni Pelvan baxşının əmisi Durdu Xoca sazəndəlik edirmiş. Pelvan baxşı Koroğlu dastanının 44 qolunu nəql etdiyi söylənən atası Ata Xocadan sadəcə 20 qol öyrənə bilmişdir. O, «Koroğlu» dastanından başqa «Baba Rövşən», «Sayatlı Həmra», «Hüyrlükqa Həmra» dastanlarını da söyləmişdir. Pelvan baxşının ata babası dastanları dutar və qıdyakçının müsəyiəti ilə söyləmişdir. 1943-cü ildə vəfat edən Pircan qıdyakçı ömrünün sonuna qədər Pelvan baxşı ilə bərabər olmuşdu. Onlar haqqında V.Uspenskinin «Türkmən musiqisi» əsərində də məlumata rast gəlirik. Uspenski 1924-cü ildə Pelvan baxşı və Pircanla görüşmüş, Pelvan Xocanın «Qırat gəl», «Qara Nərgiz», «Mədrəsənamə», «Vəfasız yarım, gəl», «Sənəmcən», «Sənə nə oldu», «Ninnilər yavrum» adlı yeddi türküsünü nota köçürmüşdü. O, 1939-cu ildə 49 yaşında vəfat etmişdir. Əsrlərdən bəri istər öz yaratdıqları, istərsə də öncəki nəsillərdən aldıkları ilə sadəcə Türk və ya Türkmən mədəniyyəti deyil, Qərb və Şərq mədəniyyəti arasında da böyük əhəmiyyət kəsb edən baxşılar bu gün də (qədimdəki qədər olmasa da) fəaliyyət göstərirlər və cəmiyyətdə nüfuz sahibidirlər. Onların tarixən öhdəliklərinə götürdükləri missiyanın dəyişən və qloballaşan dünyanın yeniləşən şərtləri daxilində davamlı olmaları üçün Türkmənistan başda olmaqla ədəbi aləmdə olan bütün tədqiqatçılar məsuliyyət daşımalıdır.¹

Tədqiqatçı Ata Rəhmanov Daşoğuz bölgəsində yaşayan Çovdur türkmənləri arasında dastançı baxşılarla bağlı araşdırma apararkən Qurbanqılıç Çakanoğlu ilə görüşmək imkanı olmuşdur. O, qeyd edirdi ki, «Dədə Qorqud»un 16, «Koroğlu»nun 25, «Şahsənəm və Qərib»in 7 qolunu bilən Çakanoğlu ozanın «xalq dastanlarını danışan, deyişmələri ilə məşhur olan, sazəndə, şeir söyləyən şair, xalq arasında hörməti olan» bir insandır [Qasımlı M., 1996, s.327]. Tədqiqatçı Məhərrəm Qasımlının da mövzu ilə bağlı mülahizələri diqqəti çəkir. O, Baba Qəmbərin dutar icad etməsi ilə Dədə Qorqudun qopuz icad etməsi arasında bir bağ olduğunu bildirməklə, Türkmənlərin Dədə Qorqudun (ozan) yerinə Baba Qəmbəri (baxşı), qopuzun yerinə isə dutarı qoyduqlarını və türkmənlərin bu yerdəyişməni etməsi ilə bir növ İslamiyyətə qədərki dünyagörüşlərindən ayrıldıqlarını göstərmiş olduqlarını bildirir. Türkmən dastançılığında dastanı oxuyaraq icra edənlərə, qeyd

¹ int.Resr.150. http://www.tarih.com/?Syf=26&Syz=358008&/T%

olunduğu kimi, «qissəçi» deyilir ki, onların bir qismi nəsr hissələrini danışib, şeirləri yüksək səslə oxuyur, bir qismi isə hər iki hissəni əzbərdən çatdırırlar. Maraqlıdır ki, şeir hissələrini çıxarıb dastanı nağıl kimi danışanlar da olub. Hətta bəzən baxşılara da «qissəçi» deyilib. Məsələn, Mərv bölgəsinin baxşılarından Qurt Yaqub və şagirdlərini «qissəçi» adlandırıblar. Çünki onların repertuarında çox sayda yazılı qaynaqlardan alınmış dastan olub. Ərəblərdə «kussas», farslarda «qissəhan», Anadolu türklərində isə «məddah» adlanan bu sənətkarlarla türkmənlərin «qissəçi»ləri arasında bir yaxınlıq vardır. Özbəklər arasında da xalq dastanlarının yenidən işlənmiş şekillərini, sevilən tərcümə hekayələrini, klassik nümunələri, cəngnamələri dəvət olunduqları yerlərdə oxuyanlar vardır ki, bunlar «qissəxan» adlanır. Daha çox şəhərlərdə olan qissəxanlar Xarəzmdə kitab çapının artması, oxuyub-yazanların çoxalmasına görə zamanla ictimaiyyət arasından çəkilməmişdilər. «Baxşı» sözünün kökünü üç dildə araşdırarkən, sanskrit dilində «bhiksu», moğolcadan türkcəyə daxil olan, Çin dilində «boshi, fa-şi» və ya «po-şe» sözündən gəldiyinə inanılır. W.Rodloff isə bu sözün «diqqətlə baxmaq, seyrəltmək, gözdən keçirmək, su üzündən gələcəyi oxumaq» kimi mənalara gələn «baxmaq» felindən yarandığını söyləyir [Ekici M., 2002, s.145-146]. Özbək türklərində bu söz, hətta sağaldan (həkim), cadugər, xalq həkimi mənalarına da gəlir. Samoyloviç bu sözün sanskrit əsilli olub türklərə Buddizmə vasitəsilə «öyrədici» mənasında keçdiyini bildirir. Hətta araşdırmaçı bunu da qeyd edir ki, «baxşı» sözü XV əsrə qədər Uyğur yazısını bilən şaman mənasında da işlənmişdir [Ahmedov A., Saparov A., 1983, s.63]. Bartold bu sözün moğol mədəniyyətinin təsiri ilə dilimizə keçdiyini bildirir. O da Buddizmlə bağlı olan bu sözün Çindəki «ho-şan», Tibetdəki «lama», Uyğurlardakı «tayın» kəlmələri ilə eyni mənaya gəldiyini qeyd edir. Moğolların sınımış sümükləri müalicə edən həkimlərə, Baburlarda əsirləri çalışdırıb, onlara yemək verənlərə, Qazaxlarda xəstələri sağaldanlara, Türkmənlərdə şeir söyləyənlərə «baxşı» deyildiyini Bartoldun tədqiqatlarından öyrənmiş oluruq [Miradov A., 1992, s.10]. V.A. Uspenski və V. Belyayev bu sözün xalq etimologiyasında «bağışlamaq» sözündən törədiyini bildirirlər [Ahmedov A., Saparov A., 1983, s.37]. Uyğurların zamanından qalan mətnlərdə bu söz «rühani rahib», «buddist rahib» mənalarında işlənmişdir [Ekici M., 2002, s.145-146].

XIII əsrdə Marko Polo Xubilay özbək xanının sarayındakı baxşıları təsvir edərkən yazmışdır ki, onlar hava yağışlı, buludlu və fırtınalı olarkən buludları dağıdır, fırtınaları saraydan uzaqlaşdırar və birdən hava açılar, günəş çıxarmış. O qeyd edir ki, burdakı rahiblərin şeytani hünərləri vardır, cadu bilirlərmiş [Mammedyazov B., 1975, s.39-490]. XVI əsrdə isə «baxşı» sözü «baksı, baksə» şəkli ilə yazılmış, şair, sehirli həkim və ya şaman mənasında işlənmişdir. Köprülü Xəzər sahili Türkmənlər arasında baxşının «iki simli tamburlarla qoşmalar oxuyan xalq şairi» mənasında işləndiyini, Azərbaycan və Anadolu Türkləri arasında həmin

bu baxşılara «aşiq» da deyildiyini bildirir. Hətta baxşılar cəmiyyətdəki problemləri həll edən vacib insanlardır. Ahal bölgəsindəki qan davalarını həll etməkdə Gönübəy baxşı məşhur imiş. Türkmən dastançı baxşıları dutar çalmaqla bu sənəti öyrənməyə başlayırlar. İlk təhsillərini ailə ortamında, adətən, ata, böyük qardaş, əmi, dayı kimi yaxın qohumlardan alırlar. Məsələn, Oraz Salır dutar çalmağı atası Məti və böyük qardaşı Çarı baxşından öyrənmişdir. Baxşılarda yetişməsində ustalarının verdiyi məlumatlar, öyrəndikləri texnikalar qədər «toy»ların da böyük əhəmiyyəti vardır. Türkmənlərin doğum, toy, əsgər yola salma kimi məclisləri baxşılar olmadan ötürməz. Toyda yetişməkdə olan baxşılığa namizədlər üçün qaçılmaz bir fürsətdir. Məsələn, Nəzər Baqa şagirdi Bayar baxşını uzun illər toylara aparmış, dastan danışdırmadan öncə «tirmə» adlanan şeirləri söyləmişdir. 4-5 il öyrənmə müddəti usta baxşının şagirdinə təşkil edilmiş böyük bir məclisdə «pata» (dua) verib istedadını təsdiqləyib, öyrənməyini tamamlanmış qəbul edilir. «Pata» verilməsi ustanın şagirdinə diplom verməsi mənasına gəlir [Mammedyazov B., 1975, s.52]. Dinləyicinin təklifi və ustanın icazəsilə edilən imtahan sonra şagirdə verilən hədiyyələr mənalı olur. Bu cübbə, dutar, qopuz və ya məşhur bir jirovun (Qaraqalpaqlarda) qopuzu ola bilər. Daşoğuz bölgəsindəki Türkmən baxşıları icra əsnasında «qıcak», «tuyduk», «dutar» adlı musiqi alətlərindən istifadə edirlər. «Qıpçaq» sözündən yarandığı ehtimal olunan «qıcak» yaylı musiqi alətidir. Bəzən ona yaylı qopuz da deyilir.

Türkmən dastan ədəbiyyatı

Şərqlə Qərbi birləşdirən yollar üzərində olduğundan tarixi, coğrafi və mədəniyyət baxımından Türk dünyasının mərkəzi və vacib bölgələrindən olan Türkmənistanın əsas əhalisi «müsəlmanlığı qəbul etmiş oğuzlar» mənasına gələn Türkmənlərdən ibarətdir. Türkmənistan Türkmənləri oğuz qrupunun Təkə, Yamud, Göklən, Çovdur, Sarıq, Salur və Ərsarı boylarından ibarətdir [Sümer F., 1972]. Türkmənlərin yazılı mədəniyyətə XVIII əsrə doğru keçdikləri qəbul edilməkdədir. XV əsrdə Vəfai «Rövnəkul İslam» kitabını yazmış olsa da, bu əsər türk dünyasının klassik və dini mahiyyətli əsərləri arasına daxil edilir [Köprülü M.F., 2014]. Eşq və baxşı mövzusunda bəhs edən hekayələrdən olan «Zöhrə və Tahir» dastanı hadisələrin gedişatı baxımından digər dastanlara bənzəyir [Türkmen F., 1983]. Qarriyev dastanda Molla Nəfəsin də sevən aşıqların çətinliklərində onlara kömək edən bir qəhrəman kimi iştirak etdiyini bildirir. Ancaq son illərdə aparılan araşdırmalar bunun əksini ortaya qoyur. Belə ki, hekayənin ilk dəfə Molla Nəfəs yox, Seyid Məhəmməd Səyyadi tərəfindən təsnif edildiyini, onun da hekayəni atası Xudaverdi və babası Annamurad baxşından dinləyərək ortaya çıxardığı söylənilir [Sayyadi S., 1998]. Məsnəvi tərzində yazılan dastanlarda türkü söyləmənin fəzilətləri qabardılmışdır. Bioqrafik xarakterli olması ilə seçilən

«Dövlətyar» və «Şükür Baxşı» hekayələrində, Türkmen baxşılarının qalib gəldiyi dastanlarda türkmənlərin illər boyu iranlılarla apardığı müharibələrin izlərini görməmək mümkün deyil. Birincidə azadlığını əldə etmək üçün İran şahının baxşısı ilə qarşılaşan Türkmen baxşı Dövlətyarın, ikincidə isə qardaşını azad etmək üçün İrana gedib saray baxşısı Qulamla qarşılaşan Şükürün macəralarından bəhs olunub. Bütün bunlardan əlavə, baxşılardan toplanan «Nəzəpə Məlikə Dilaram», «Ray-Çim», «Hələlay Qərib», «Qasım oğlan», «Seyfölmələk-Mədhəlcəmal», «Gül Sənubər», «Gül-Bilbil», «İbrahim Xəlil», «Gülpam», «Hatəmtay», «Məhəmməd Hənəfi» kimi dastanlar «Türkmen xalq dastanları» və ya «Dastanlar» adı ilə nəşr edilib [Türkmen F., 1993]. Baş qəhrəmanın igid, cəsur, fiziki gücü ilə yanaşı, ağılı və zəkasını yerli-yerində işlədən aşıq, musiqiçi, bədahətən söz söyləyən sənətkar olması Türkmen dastanlarında diqqətçəkən məqamlardandır. Savaş meydanlarında söz və musiqi ilə mübarizə aparan dastan qəhrəmanları nəzm və nəsrin növbələşməsilə qurulan hekayələrdə qəhrəmanın iç dünyasına, psixoloji vəziyyətlərinə yer verərək ideyalarını xalqa çatdırırlar.

Tədqiqatçı Şükrü Elçinin verdiyi məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, fars dilindən dilimizə keçən «dastan» sözü «Oğuz Kağan», «Manas» və «Koroğlu» kimi qəhrəmanlıq mövzulu dastanlarda «Yusif və Züleyxa», «Cümcümə Sultan» kimi əruz vəznli və məsnəvi şəkili dini hekayələr, «Risələtün Nushiyyə», «Mantıq-ut Teyr» və «Fəqirnamə» kimi təsəvvüf əsərlər, «Hüsrəvü Şirin», «Leyli və Məcnun» kimi eşq hekayələri, «Qabusnamə» tərzində yazılan mənsur nəsihət-nalələr «Dastan-i Təvarix-i Mülük-i Al-i Osman» və «Düsturnamə» kimi mənzum vaqayinamələr, «Tac-üt Təvari» mənsur tarixnamələr, «Dastani Əhməd Hərami» kimi mənzum nağıllar, «Dastan-i İmam Əli» kimi mənsur bioqrafik hekayələr, «Çingiznamə» kimi epik xarakterli əsərlər və daha çox 8-lik və ya 11-lik şeirlər üçün istifadə olunub [Şükrü E., 2003. s.26-27]. Azərbaycanda dastan adlanan mətnlər digər türkdilli ölkələrdə fərqli sözlərlə adlandırılır. Türklər «destan», Yakut türkləri «donqho», Altay türkləri «kay çörçök», Tura türkləri «tool», Hakas türkləri «alptıg nımah», qazaxlar «epos, cır, dastan», uygurlar və özbəklər «dastan», türkmənlər «dessan», başqırdlar «epos, dastan, poema, qissə, kobayr», tatarlar «epos, dastan» kimi terminlərlə dastanları ifadə edirlər [Aça M., 1998, s.1-90].

Türk dastanlarının formalaşması üzrə tədqiqatları ilə diqqət çəkən F.Köprülü hesab edir ki, dastanın formalaşması üçün həmin kökdə, tayfada, millətdə mədəniyyət olduqca aşağı səviyyədə olmalı, həyat sarsıntılar içərisində olmalıdır ki, xalq şairləri bu hadisələri müstəqil hissələr halında nağıl etsinlər [Köprülü. M.F., 2003, s.13-14]. Dastanın təşəkkülü ilə bağlı Şükrü Elçinin də fikirləri maraqlıdır. Tədqiqatçı düşünür ki, «dastanın formalaşması üçün tarixə bağlı olmaqla bərabər, tarix sayılmayan ozanların qopuzla tərənnüm etdiyi cəmiyyətin ortaq həyat görüşünü əks etdirən əsərlərin təşəkkülü üçün yaranmış zəminlə savaş, din dəyişdirmə, köç və b. böyük hadisələrin millətin vicdanında sarsıntılara səbəb

olması lazımdır» [Çobanoğlu Ö., 2001, s.72]. F.Köprülü kimi, tədqiqatçı Öcal Oğuz da dastanın formalaşması üçün dastan yaradan cəmiyyətin «dastan dövrü» prosesini yaşaması lazım olduğunu düşünür. Digər tədqiqatçı – Ekici «çəkirdək hadisələr» cəmiyyət həyatına da iz buraxan hadisələrə çevrilir» fikrinə söykənir [Riechl K., 2002, p.18].

Dastanların strukturu

Dastanın yaranmasında cəmiyyətin yaşadığı tarixi, sosial və mədəni şərtlər də diqqətə alınmalıdır. Dastanlarda qəhrəmanların həyat hekayələri, macəraları nəql edilir. Qəhrəman düşmənləri ilə olan mübarizəsində atı, 40 igidi və qeyri-adi silahların köməyindən istifadə edir [Dursun Y., 1998, s.150-151]. Mətin Ekiçiye görə, «Dastanın mövzusu igidlik alplıq olsa da, nəticə etibarilə millətin bütövlüyünü içinə alacaq bir mövzudur» [Ekici M., 2002, s.18]. Türk dastanları üzrə araşdırmaları ilə tanınan Karl Riechl «dastanın bir şölən (əyləncə) havasında usta bir şair, dastançı tərəfindən xüsusi söyləmə tərzilə, qayda olaraq bir musiqi alətinin müşayiətilə icra olunan bir nəql» olduğunu deyərək dastanın icrasında nağılələnin yerini vurğulayır [Riechl K., 2002, pp.18-131]. Dastanlar əyləncəli yerlərdə, toylarda, ən vacib məkanlarda söylənilir. Hətta bəzi türk dastanlarında balıq ovu mövsümündə də buna rast gəlik [Riechl K., 2002, p.124; Cumalıyev S., 1974, s.13-22].

Dastanların mətn xüsusiyyətləri ilə yanaşı, cəmiyyət həyatındakı rolu başda olmaqla bir çox xüsusiyyətlərini dastan danışanlar müəyyən edir. Dastan danışanlar fərqli şəkildə (Yakutlarda «olonhohut», Altaylarda «kayçı», Tıva türklərində «toolçu», hakaslar «hayçı» və ya «nimahçı», Qırğızlarda «comokçu», «manasçı» və s.) adlandırılır.

Dastan nəqlində lazımlı melodiya və ritmləri yerli-yerində işlətmək bacarığına sahib olan dastançıya ona layiq, onu təşviq edəcək dinləyici kütləsi lazımdır [Dursun Y., 1998, s.24-153]. Öyrədici, məlumatlandırıcı, əyləndirici ədəbiyyatın bir növü olan dastanlar «qədimdən mövcud olan ayinləri canlandırmaq və milli dəyərləri təkmilləşdirmək bacarığındadırlar» [Şükrü E., 1986, s.72; De Blocqueville Henri de Coluliboeut., 1986, p.89]. Milliliyi ilə ön plana çıxan dastan aid olduğu cəmiyyətin yaşam tərzini, inanclarını, xarakterini, dünyagörüşünü əks etdirən bir növdür.

Türkmənistanda, qeyd edildiyi kimi, dastanla bağlı fərqli terminlərdən («epos», «dessan», «avtorlu dessan», «anonim dessan» və s.) istifadə olunur. Türkmənlərdə xüsusi olaraq Koroğlu dastanı üçün və daha böyük həcmli dastanlar üçün istifadə olunan «epos» sözü adı çəkilən dastana xas, ona xüsusi qazandıran termin halını almışdır. Eposla bağlı tədqiqatçıların fikirləri də maraqlıdır. Eposun xalqın milli duyğularının oyanışından, azadlığı uğrunda mübarizələrindən bəhs etdiyini

bildirən tədqiqatçı Babış Mammedyazov, eyni zamanda, eposlarda xalqı və vətəni qorumanın əsas olduğunu qeyd edir [Kominek Slawomira Zeranska-Arnold Lebeuf., 1997, pp.4-33]. Tədqiqatçı onu da qeyd edir ki, epos yalnız «Goroğlu» dastanı üçün deyil, «Qara qız», «Alpamış», «Manas» kimi qəhrəmanlıq dastanlarında qəhrəmanlar üzərindən nəql olunanları qarşılamaq üçün də istifadə edilir [Mammedyazov B. 1967]. Tədqiqatçı Seyid Qarriyevə görə, eposlara mövzu olan hadisələr, əslində, rəvayət, əfsanə, bəzən də nağıl olaraq xalq arasında illərlə danışılır və «epos»lara giriş edilir. Xalq isə əfsanə və rəvayətlərdəki hadisələrə mistik və fantastik elementlər daxil edərək hadisələri dəyişdirir [Qarriyev S., 1982, s.55].

Eposun xalq düşüncəsindən, sosial-siyasi, iqtisadi vəziyyətindən, tarixindən qaynaqlandığını söyləyən A.Baymıradov «epos»un real həyatdan qaynaqlanaraq ideyalara xidmət edən estetik hadisələri əks etdirdiyini bildirir [Baymıradov A., 1982, s.84-85, 95]. Türkmən dastançılıq ənənəsində geniş şəkildə istifadə olunan «dessan» termini qəhrəmanlıq, eşq, dini mövzulu əsərlər, baxşılardan repertuarındakı əsərlər üçün də istifadə olunduğundan daha geniş yayılmışdır. Türkmənlərin danışdığı dilində də «dessan»ın «olmuş hadisə», «tarixi hadisə», «hekayə, povest, şeir, poema» kimi bir neçə mənası vardır. Məsələn: N.Əndəlibin «Oğuznamə»sində hər bölmə «dessan» adlanır [Mammedyazov B., 1967, s.26-27]. S.Qarriyev Türkmənistanda bu sözün «nəzm və nəsrə yazılan bir hadisə gedişatına, hörgüsünə sahib olan, keçmişin sazlı və sözlü əsərləri» mənasına gəldiyini söyləyir [Mammedyazov B., 1967, s.28, 82-83]. Babış Mammedyazov isə «dessan»ı «Əsli və Kərəm», «Şahsənəm və Qərib» kimi lirik-epik əsərlər üçün və klassik Türkmən ədəbiyyatındakı bəzi şeir növləri üçün işləndiyini bildirmişdir [Kominek Slawomira Zeranska-Arnold Lebeuf., 1997]. Rəcəbov türkmənlərdə epik növlərə «dessan» deyildiyini bildirsə də, Ağamırat Qılıcov xalq və klassik ədəbiyyatda nəzm və nəsrdən ibarət əsərləri bildirmək üçün işləndiyini qeyd edir [Qılıcov A., 1995, s.19-14]. Bu terminlə bağlı A.Kəkilov bildirir ki, «dessan» termininin işlənməsi nağıllara tarixi vəqiflərin artırılması ilə yaranır. Müəllifi məlum olan şəxslər tərəfindən yəni, Əndəlib, Şeydai, Şəbəndə, Mağrubi, Molla Nəfəs və b. tərəfindən yazılan «Leyli və Məcnun», «Gül Sənubər», «Gül Bilbil», «Seyfəlmələk Mədhəlcəmal», «Zöhrə və Tahir» kimi dastanlar «Avtorlu dessan» termini ilə adlandırılır [Mammedyazov B., 1967, s.8, 121].

Konkret bir şəxs tərəfindən yazıldığı məlum olmayan «Şahsənəm və Qərib», «Nəcəb oğlu», «Hüylükqə Həmrə» kimi dastanları «anonim dastan» termini ilə ifadə edirik. Bu dastanların formalaşması ilə bağlı Məti Kösəyevin təsbitləri də maraqlıdır: «ölkəsində və ya başqa bir ölkədə hansısa bir hadisə haqqında şair kiçik bir qissə yaradır ki, bura şeirlər də əlavə edə bilər. Bu qissə də şair, hekayəçi, baxşılar tərəfindən danışılaraq xalq arasında yayılır. İfaçı dəyişiklik edərək danışır və bu, nağılələrin qabiliyyətindən asılı olaraq daha da formalaşır ki, bu da

müəllifin unudulmasına gətirib çıxarır. Çünki qissəçi, baxşı və ya hekayəçi əsəri yazanın kimliyinə əhəmiyyət vermir [Şamuradov B., 2000, s.21-271].

Altay, Tuva, Xakas, Qazax, Tatar, Başqırt, Şor türklərində «mögelik tool», «batırlıq erteki», «batırlar turundaqı-ekiyetlər», «batırlar turahındaqı ekiyetter / tilsimli ekiyetlər» adı ilə qeyd olunan qəhrəmanlıq nağılları türkmənlərdə «erteki eposu» termini ilə ifadə olunur. Bu cür dastanlar qəhrəmanlıq mövzusunda yazılır, dastanla nağıl arasında mövqe tutur [Aça M., 2006. S.90]. Tədqiqatçı Reichla görə qırğız dastanı olan «Er Töştük»ün Tatar, Qazax və Qırğız türkləri arasında mövcud olan nağıllaşmış formaları bu növə nümunə ola bilər [Reichl K., 2002, p.144, 147].

Türkmən qəhrəmanlıq nağılları üzərində tədqiqat aparan Sakali «Totukus», «Mirali Şir və Sultan Söyün», «Hatəmtay» kimi hekayələri, «erteki eposu» termini adı altında toplanmışdır. Və həmin mətnləri «Koroğlu», «Gül Sənubər», «Sayatlı Həmra» kimi dastanlarla müqayisə edərək oxşar cəhətlərini ortaya çıxarmışdır [Сакали М.А., 1956, с.8-46]. Türkmənistanda «Hatəm-Tay» adlanan «erteki eposu», Azərbaycanda «Məlikməmməd», Türkiyədə «Zümrüdü Anka» adlı nağıl motivləri ilə hədsiz dərəcədə oxşardır. Ancaq «Hatəm-Tay» nağıl formasında olsa da, öz müstəvisindəki dastan motivlərinə görə dastanla nağıl arasında dayanır [Duymaz A., 1993, s.23-25]. Türkmənistanda «erteki eposu» olaraq nəql edilən mətnlər sadəcə qəhrəmanlıq mövzusunda deyil, sevgi və başqa mövzularda da yazılmışdır. Beləliklə, Türkmən dastanlarının qaynaqlarını yerli və xarici qaynaqlar olaraq iki qrupa ayıra bilərik. «Koroğlu», «Yusif və Əhməd», «Dövlətyar», «Alı bəy-Balı bəy», «Tulum Hoca» yerli, «Rüstəm Zal», «Şabəhram», «Gül Sənubər», «Seyfəlmələk Mədhəlcəmal», «Gül Bilbil» adlı dastanlar isə xarici qaynaqlara söykənir [Özkan İ., 1989, s.28-29; Kominek Slawomira Zeranska-Arnold Lebeuf., 1997, pp.47-70]. Əsasən, qəhrəmanlıq və eşq mövzuları ətrafında şəkilləndirilən Türkmən dastanları ərəb, fars ədəbiyyatından və nağıllardan qaynaqlanmışdır. Nəzm və nəsrin növbələşməsi ilə qurulan dastanlar bu mənada Azərbaycan və Türkiyədəki hekayə və dastanlarla olduqca oxşardır [Kominek Slawomira Zeranska-Arnold Lebeuf., 1997, p.5]. Ancaq yalnız mənsur formada yazılan dastanlar da vardır. Koroğlunun qollarından olan «Əvəz və Qırat», «Əvəzin oğlu Nurəli», «Əhməd bəyin evlənməsi» qolları buna nümunədir. Dəyişikliklərin danılmaz olduğu Türkmən dastanlarında nərsdə daha çox, nəzmdə isə daha az nəzərə çarpan bu dəyişiklikləri etmək də ustalıq, təcrübə və yaradıcılıq tələb edir [Aşırov N., 1958, s.40-26].

Dastanların tarixiliyi və mövzusu

Türkmən dastanları «tirmə» adlandırdıqları şeirlə başlayır ki, burada danışaçaqları dastan haqqında ipucu verilir. Və bu şeir bitdikdən sonra dastanı nəql

etməyə başlayırlar. Nəql ardıcılığı da belə olur: giriş formalı, problem, vədə, mübarizə, dönüş, bitiş formalı. Formal adlandırılan ifadələrlə dastan boyu qarşılaşırıq. Məsələn, «Xəbəri kimdən al? Koroğlunun atasının yanında gəzən qırx atlı nökərdən», «əlqərəz» kimi giriş formaları ilə yanaşı, «Hər kəs Koroğlu kimi iş bitirib məqsədinə yetsin» kimi bitiş formaları mövcuddur [Карыев., 1968, c.30-180]. Dastan danışarkən atalar sözlərindən istifadə yalnız Türkmənlərdə deyil, digər türk boylarının dastançılarındakı müşahidə edilən xüsusiyyətlərdəndir. Bu cür sözlər danışılacaq hadisəni qısa və təsirli etmək baxımından işlədilir. Məsələn: «Kitabi Dədə Qorqud»dakı «At ayağı külüg, ozan dili çevik olur» formal ifadəsi, əslində, atalar sözüdür [Müherrem E., 1994, s.81]. Bu sözlər qəhrəmanın düşməni ilə savaştığı hissələrdə daha çox nəzərə çarpır.

«Göroğlu» eposunun Türkmən variantı üzrə araşdırma aparan M.Axundov bildirir ki, dastanda, içkiyə, məclisə, söhbətə yer verilməsi onu klassik Türkmən ədəbiyyatındakı əsərlərdən ayırır. Tədqiqatçı dastanın İslam dininin Türkmən coğrafiyasında yayılmasından öncə mövcud olduğunu bildirir. Digər tədqiqatçı Seyit Qarriyev dastanın Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu Türkmənlərinin Qafqazda, Anadoluda və Azərbaycanda hakimiyyət illərində formalaşdığını bildirir [Qarriyev S., 1982, s.76]. Mametyazov müqəddəslərin – Hz.Məhəmmədin, Hz.Əli və Xıdırın dastanda yer alması, Koroğlunun Pəri qız ilə evlənməsi, əjdahalarla mübarizəsi kimi hissələrin olmasına əsasən bildirir ki, dastanın formalaşmasında dini-mistik, fantastik düşüncələrin, tarixi hadisələrin təsiri vardır. Tədqiqatçı dastana Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövrü hadisələrinin, türkmənlərin İran və ərəblərlə mübarizəsinin təsiri olduğu fikrini də müdafiə edir. Məti Kösəyev dastanın XII əsrdə formalaşmağa başladığını iddia etsə də, A.Bekmiradov dastanın «Ərəb Reyhan» qolunu diqqətə alaraq Koroğlunun VII əsrin sonu VIII əsrin əvvəllərində Xəzər dənizi sahillərinə hücumlar edən, ərəblərə qarşı savaşıyan «Körsulu» ola biləcəyini qeyd edir [Miradov A., 1992, s.25, 56-57].

«Şahsənəm və Qərib» (Şahsenem Garip) dastanında əngəllər, adətən, söz və mistik güclərin köməyi ilə həll olunur. Qərib və ya Kərəm kimi aşıqlar qılınc oynadıb, at çaparaq qəhrəmanlıqlar edərək mübarizə aparmayıblar. Əllərində dutar eşq atəşilə yanaraq sevgililərini axtarıblar (bu xüsusiyyətlər «Sayatlı Həmrə», «Hüylükqə Həmrə», «Əsli və Kərəm» kimi dastanlara da aiddir). Bu realist eşq dastanını tədqiqatçı Ata Rəhmanov «Şahsənəm Qərib», «Aysənəm Qərib», «Helalay Qərib», «Ay Pəri», «Baysənəm», «Handan Qız (Pəri)» və «Üzük Qız (Üz Pəri)» adlı qollar halında nəşr etdirib.

«Şahsənəm və Qərib» dastanının qollarından «Şahsənəm Qərib» qolu dastanın giriş rolunu oynayır. Ovda hamilə dovşan görüb, özləri də övlad gözlədikləri üçün onu ovlamayan şah və vəzir əhd edirlər ki, övladları qız və oğlan olsa nişanlasınlar. Vaxt-vədə gələndə Həsən vəzirin oğlu – Qərib, Şah Abbasın qızı – Şahsənəm doğulur. Birlikdə məktəbə gedən uşaqlar yuxuda qırx ərənlərin əlindən

badə içdikdən sonra bir-birinə aşiq olurlar. Həsən vəzir vəfat edir. Şah Abbas da arvadı Gülsarının təsirilə qızını Qəribə verməkdən imtina edir, Qəribi qovur. Qərib müxtəlif geyimlərdə Şahsənəmi görməyə gəlsə də, Şah Abbas tərəfindən Diyarbəkirdən uzaqlaşdırılır. «Aysənəm Qərib» qolunda Şamahşirvana gedərkən yurdun padşahı Aralı xanın qızı Aysənəm Qəribə aşiq olur. «Helalay Qərib» qolunda Qərib Bağdada gedib oranın şahı İzmikşir şahə hər şeyi danışır. Bu dəfə də onun qızı Helalay Qəribə aşiq olur. Hər iki qolda Qərib qızlara Şahsənəmi sevdini söyləyib onlarla evlənməyəcəyini bildirir. Şahsənəm Akçanın vasitəsilə Qəribi geri gətirir. «Ay Pəri» qolunda Qəriblə Halapşirvana gedən Şahsənəm yolda yorulub geri qayıdır. Qərib yoluna tək davam edir. Burada da Qəribin eşqilə ağlayıb dağı-daşı belə ağladan Ay Pəri Qəribə aşiq olur. Pəri qırx qızı başına toplayıb at minib, silah işlətməyi öyrənib, yurdu qoruyur.

«Baysənəm Qərib» qolunda da Baysənəm Qəribə aşiq olur. Yenə də Qərib qəbul etmir. Digər qollardan fərqli olaraq bu qolda Qəribin öldüyü xəbəri yayılır. Şahsənəm bunun həqiqət olduğunu bilmək üçün Babaxanla Hələbşirvana getmək istəsə də, Babaxan onu evlənmək üçün başqa bir yerə aparır. Ancaq Şahsənəm qaçıb yurduna qayıdır. «Handan qız» qolunda Şah Abbas qızını Şahvələdlə evləndirməsi xəbəri Əzbər Xoca vasitəsilə Qəribə çatır. Bu səbəbdən Qərib Diyarbəkirə getməyə qərar verir. «Üzük qız» qolu Qəribin yurda dönüşündən bəhs edir. Qul geyiminə girən Qəribə Üz Pəri kömək edir. Ona qırx aylıq yolu qırx günə aparacaq «tulpar» (qanadlı at) verir. Diyarbəkirə yaxınlaşarkən Həkim Allamla qarşılaşarkən anası və bacısının ağlamaqdan gözlərinin kor olduğunu və Şahsənəmlə Şahvələdin toylarının son günü olduğunu öyrənir. Həkimin verdiyi ot yaxınlarının gözüni açır. Özü də dutarını alıb toya gedir, söylədiyi şeirlərlə yurda gəldiyini Şahsənəmə bildirir. Şah Abbas və Şahvələd Qəribi öldürmək istəsələr də, Üz Pəri buna mane olur. Aparılan söhbət nəticəsində Şah Abbas Şahsənəmlə Qəribin evlənməsinə razılıq verir və sevnələr evlənir.

Tədqiqatçı Baba Vəliyev bildirir ki, «Tulum Hoca» dastanı Daşoğuz bölgəsində geniş yayılan dastanın «Edigey»in Türkmən variantıdır. Noqay və Çovdur türkmənlərinin uzun bir müddət birlikdə yaşaması nəticəsində bu dastan yaranmışdır ki, bu özbək türkləri arasında «Tulum bəy» adı ilə tanınır. Tədqiqatçı mövzu, tip və hadisələrin gedişatı baxımından dastanı «Edige/Edigey» dastanı ilə oxşar olduğu qənaətinə gəlir. Tulum hocanın tarixi şəxs olan Tuli hoca olduğunu bildiren tədqiqatçı Edigeydəki Timurun yerinə türkmənlərin Tuke şahı qoyduğunu bildirir. Hadisələr Mannişla, Dəsti Qıpçaq, Volqa civarında, Tulum Hoca, Toqdamış (qalıcı olsun mənasında) və Aytgəldi arasında cərəyan edir. Dastan əsasən Tulum hocanın Toxtamış xanla mübarizəsindən bəhs edir.

Maqrubiyyə aid olduğu göstərilən «Yusif və Əhməd» («Bozoğlan») dastanı Daşoğuzlu İlamən baxşının danışdıqları əsasında toplanmışdır. O dastanı bölmələr halında nəql etmiş («Yusif ilə Əhmədin əsir düşüşü», «Yusif ilə Əhmədin yurdlarına

geri dönüşü», «Düşmandan intiqam alma»), Jirmunski də bölmələr şəklində toplamışdı (Yusif və Əhməd, Canes, Bayış Kozı Körpeş, Yadigar və digərləri). Bu dastanın Alpamışla ortaq cəhətlərinin olduğu qənaətində olan tədqiqatçı əvvəllər «akınlar» tərəfindən söyləndiyini, 1889-cu ildən etibarən isə Kazan, Səmərqənd, Buxarada nəşr olunduğunu qeyd edib. B.A.Qarriyevin 1944-cü ildə etdiyi nəşri G.Şengel rus dilinə tərcümə etmişdir [Köprülü M.F., 1942, s.12-191].

Türkmənistan Milli Əlyazmalar İnstitutunun 4338-4337 nömrəli qovluqlarında qorunan «Alı bəy Balı bəy» adlı dastanını «Yusif Əhməd» dastanının davamı kimi göstərirlər. 1953-cü ildə toplanan mətn Yusif və Əhməd qardaşlarının Misirdən qayıtdıqdan sonra Alı bəy və Balı bəy adlı oğullarının doğulması ilə başlayır [Özkan İ., 1989, s.17-59]. Məqrubiyyə aid olaraq göstərilən dastanlardan biri də «Dövlətyar» dastanıdır. Dastanı 1966-cı ildə Daşoğuz bölgəsində yaşayan Yolli Tuvakoğlunun danışdıqları əsasında toplayıb nəşr etdirən Kakacan Durdiyev bildirir ki, Dövlətyar tarixi bir şəxsdir və Məqrubi ilə çağdaşdır. Tədqiqatçı qeyd edir ki, dastan qəhrəmanın Eşəmirat Qonratın oğlu və onun 1968-69-cu illərdə Misgin sərdarı öldürməsi ilə özbəklərin Gonrat, Manget və Türkmənlərin Yomut tayfaları arasında savaş çıxmış, bu zaman Dövlətyar Ahal ətrafına köçüb İran ərazisindən mübarizə aparmışdır [Durdiyev K., 1977, s.4-5,6-7,11,12-29]. Xivə xanı və Qızılbaşlarla aparılan bu savaşda Dövlətyar Koroğlu kimi qeyri-adi qəhrəmanlıq göstərməsilə tanınır. Onun da «baba» adlı köməyinə yetən ruhani bir tip var ətrafında. Hansı ki, dastan sonunda Dövlətyar bir dərvişlə qeyb olur.

Eşq dastanı «Gövhər qız və Şirali bəy» dastanında atasının məzarı başında gördüyü yuxuda Hz.Əli Şirali bəyə Gövhər adlı qızı nişan verir və hər çətinliyində dadına yetəcəyini bildirir. Və Şirali bəy yuxuda görüb aşiq olduğu İsfahan şəhərinin şahı Söyün şahın qızı Gövhəri tapıb onunla evlənmək üçün uzun bir yola çıxır. Hz. Əlinin verdiyi «Quş qanad» atı və «Almaz qılıncı» maneələri aşmaqda ona kömək olur. Qız atasının Şiraliyə qoyduğu şərtləri (ölkəni pərişan edən əjdahanı öldürmək, qəhrəmanlıqda ad çıxardan birini tutub gətirmək və hündür bir yerdən atmaq) Hz.Əlinin dediklərini etməklə yerinə yetirir və Gövhəri alır. Dastanda qəhrəmanlıqlar yetəri qədər olsa da, bu qəhrəmanlıqlar eşq üçün olduğundan dastan sevgi-məhəbbət dastanı kimi qiymətləndirilir [Короглы X., 1991, c.6-45]. «Gül-Bilbil» dastanında övlad həsrəti çəkən Turan padşahı Nasız yuxusunda bir bağ və o bağda bir bülbül görür. Yuxu yozanlar onun bir oğlu olacağını və adını da Bülbül qoymasını söyləyirlər. Bülbül məktəb yaşına çatanda yuxuda gördüyü Xoca Hafiz ona İran pəri padşahı Şaalıcanın qızı Gülün göstərib dua edir. Yuxudan oyanan Bülbül haqq aşiqi olur, savaşıaraq Gülin ölkəsinə gəlib onu atasından almağı bacarır və Turan ölkəsinə geri qayıdır [Dessanlar., 1982].

Türkmən dastançılığını şifahi və yazılı ədəbiyyatda tədqiq edərkən bu qənaətə gəlirik ki, türkmən dastanları qədim köklər və ənənələr üzərində yetişib formalaşmış, təşəkkül tapmışdır.

The art of narration of Turkmen: traditions, historicity and structure

Aynur Safarly

Teacher of Azerbaijan University of Languages. E-mail: seferli_1988@bk.ru

Abstract. The Bakshys have been a major role the spread of epics among the Turkmen. Respect and love for the Bakshys can also be seen in the proverbs widely spread among the people Bakshy in the ancient Turkish cultural life combines descriptions such as «dancing, medicine, magic, musicology, poetry». The Turkmen bakshys are divided into two groups: the «termechi» and the «dastan teller». The termeches are educated, and they read the Turkmen epics with a great pleasure. They are also called «gissachi» by the people. Plenty of time the word «mullah» is added to the beginnings of the «gissachi» for example Molla Nafas, Molla Puri and more. In Turkmenistan, a narrator who speaks from the beginning to the end is called a «dastanchi bakshy». It is appropriate to use the word not only for the executers but also for the poets who wrote the epic. The epic tellers are called, «ozan, gissachi, bakshy». The article also deals with oral Turkmen epics up to written literature. The virtues of singing türkü(ballad) are exaggerated.

Keywords: Ozan, bakshy, epic (dastan), türkü (ballad), gissa, gophuz, tanbur.

.....

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qasımlı M. (1996). Aşıq sənəti. Bakı, Ozan nəşriyyatı.
2. Vəliyev B. (1983). Türkmən xalq poeziyası. Aşqabat.
3. Aça M. Destan ve masal anlatımı zamanı ile ortamını belirleyen inanışlar // I Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı-i, Ankara, s.13-22.
4. Aça M. (2006). Tıva destan ve masallarının araştırılmasında tür sorunu // Milli folklor 9 (72), Keş. s.85-94.
5. Aça M. (1998). Pkozi Körpeş-Bayan sulu destanı üzerinde mükayeseli bir araştırma. III cilt. Konya, Yayımlanmamış doktorluq tezi, s.90.
6. Çobanoğlu Ö. (2001). Türk destanları // Türk dünyası ortak edebiyatı. C1, Ankara, Ankara Kültür Merkezi Yayını, 471 s.
7. Dursun Y. (1998). Türk kahramanlık destanları // Türk bitiği araştırma/inceleme yazıları. Ankara, Akçağ yayımları.
8. Duymaz A. (1993). Zümrüdü Anka masalı ve bazı mitolojik motifler // Erciyes 16(184) Nisan, s.23-25.
9. Ekici M. (2002). Destan araştırma ve incelemelerinde kullanılan bazı terimler hakkında II // Milli folklor 14 (54), Yaz, s.11-18.

10. Ekici M. (2002). Destan araştırma ve incelemelerinde kullanılan bazı terimler hakkında I // Milli folklor 14(53), Bahar, s.27-33.
11. Şükrü E. (1986). Halk edebiyatına giriş. Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları.
12. Muherrem E. (1994). Dede Korkut Kitabı I. Giri-Metin-Faksimile. Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları.
13. Şükrü E. (2003). Türk dilinde destan kelimesi ve mefhumu. İslamiyet önceki türk destanları. İstanbul, Ötüken neşriyat.
14. Umay G. (1986). Aşık tarzı şiir geleneği ve rüya motifi. AKM yayını. Ankara.
15. Sümer F. (1972). Oğuzlar (Türkmenler) tarihleri – boy teşkilati destanları. Ankara.
16. Köprülü F. (1966). Bahşi // Edebiyat araştırmaları. Ankara: YYKY.
17. Köprülü M. F. (2014). Türk edebiyatı tarihi.
18. Köprülü. M.F. (2003). Milli türk destanı, İslamiyet öncesi türk destanları. İstanbul, Ötüken neşriyat A.Ş.
19. Köprülü.M.F. (1942). Bahşi islam ans. Cüz XIII, İstanbul.
20. Köprülü.M.F. (1989). Edebi araştırmalar. Ötüken yayınları. İstanbul.
21. Türkmen F. (1993). Halk Destanları. Aşkabat.
22. Türkmen F. (1993). Halk Destanları. Aşkabat.
23. Türkmen F. (1983). Tahir ile Zühre, Ankara.
24. Özkan İ. (1989). Yusuf bey-Ahmet bey (Bozoğlan) destanı. Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları.
25. Şamuradov B. (2000). Aşık ve bahşi gelenekleri üzerine mükayiseli bir araştırma. Yayımlanmamış doktora tezi, AÜSBE, Ankara, 271 s.
26. Cumaliyev S. (1974). «Başşı» maddesi. Türkmen Sovet Ensiklopediyası. I cild, Aşkabat, 276 s.
27. De Blocqueville Henri de Coluliboeut. Türkmenlər arasında. (1986). Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları. Ankara.
28. Jirmunski V. (1997). Orta Asiya destanlarında tarihi ve tarih dışı unsurlar // Milli folklor 5 (35) Guz. s.100-108.
29. Riechl K. (2002). Türk boylarının destanları (gelenekler, şiirler, şiir yapısı). Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları. 131 s.
30. Sayyadi S. (1998). Zöhre-Tahir. Aşkabat.
31. Ahmedov A, Saparov A. (1983). Dutarın ovazı Halkımın sazı; Makamçı kompozitorlar. Aşkabat, Türkmen neşriyatı.
32. Aşırov N. (1958). Görogli, Aşkabat, TDN.
33. Baymıradov A. (1982). Türkmen folklor prozasının tarihi evolyutsiyası. Aşkabat, İlim.
34. Dessanlar. (1982). Aşkabat, Türkmenistan Neşriyatı.
35. Durdıyev K. (1977). Qurbanalı Magrupı. Döwletyar (Dessan) Aşkabat, Türkmenistan neşriyatı.

36. Durdıyev K. (1995). Nepesov Tecen Magrubi, Yusup-Ahmet: Dessan, Aşkabat, Magarif (Maarif), 180 s.
37. Qarriyev S. (1982). Türkmen eposı, dessanları ve gündoğar halklarının epiki dörd cildligi. Aşkabat, İlim.
38. Qılıcov A. (1995). Aydıñ saz terminleri. Çörçev, Miras Öñümçilik Karahanası.
39. Mammedyazov B. (1967). Epos hem dessan terimleri düşündirilende, Mugallimler qazeyi, 24 şubat.
40. Mammedyazov B. (1975). Türkmen Halk Eposında Prozanın Ornı. Aşkabat.
41. Miradov A. (1992). İlamın bağı hem de onun edebi folklor mirası. Aşkabat, Mağarif.
42. Карыев. (1968). Епические сказания Короглу у тюркоязычных народов. Москва.
43. Короглы Х. (1991). Шасенем и Гариб, Гариб оглан и другие. Туркменские Народные повести. Москва, Наука Главная Редакция Восточной Литературы.
44. Сакали М.А. (1956). Туркменский Сказочный эпос. Ашгабат, TSSR Ilımlar akademiyasının neşriyatı.
45. Kominek Slawomira Zeranska-Arnold Lebeuf. The Tale of Crazy Harman The Musician and the Concept of Musician in the Türkmen Epic Tale. Harman Dali, Warsaw: Academic Publications Dialog 1997.
46. http://www.tarih.com/?Syf=26&Syz=358008&/T%